

ADIGÖZƏL QIZI, Quliyeva Mehriban (2014).
“İsmayil Bəy Qaspiralının Anadili Uğrunda
Apardığı Mübarizə”. Türk Dünyası Bilgeler
Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs
2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür
Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.537-541
(<http://bilgelerzirvesi.org>).

Quliyeva Mehriban ADIGÖZƏL QIZI*

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ ANA DİLİ UĞRUNDA APARDIĞI MÜBARİZƏ

Əgər xalqımızın Firudin bəy Köçərli, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Haşım bəy Vəzirov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əliabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, Soltan Məcid Qənizadə, Xəlil Xasməmmədov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd Cavad... kimi yetişdirdiyi parlaq simaların, eləcə də digər Türk xalqlarının Ziya Göyalp, Mehmət Əmin Yurdaqul, Yusif Akçuraoğlu, Çələbi Cahan, Cəfər Seydəhməd Kırımər, Fuad Körpülüzadə, Məhəmməd Fatih Kərimi, Ayaz bəy İshaqi, Abdullah Battal kimi görkəmli xadimlərinin, mücahidlərinin, qələm, kəlam sahiblərinin dediklərinə istinad etsək, o zaman bu qənaətə gəlmək olar ki, ideyalarının, əməllərinin təsir gücü, əhatə dairəsi və yaşarlılığına görə Türk xalqlarının çar Rusiyası sərhədləri daxilində yetişdirdiyi ən qüdrətli nümayəndəsi İsmayıl Qaspiralıdır. Onun «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarı həmişəyaşarlılıq statusu almışdır. Fikrimcə, Türk xalqlarının birliyi reallaşdıqdan sonra da bir daha parçalanmamaq, bölünməmək, pərən-pərən düşməmək, daha güclü və yenilməz olmaq üçün bu ideya öz gücünü, qüdrətini itirməyəcəkdir. Yeni təhsil üsulu, məktəb islahatı, ortaq dil uğrunda mübarizəsi, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması, mətbuat və nəşriyyat sahəsindəki fədakar fəaliyyəti ilə Türk-müsəlman həyat və təfəkkür tərzində, ümumiyyətlə, türkçülük tarixində yeni mərhələ açan nəşir, redaktor, mühərrir, yazıçı-publisist, tərcüməçi, filosof, dinşünas, politoloq, maarifçi-reformator İsmayıl Qaspiralı yaradıcılığı və şəxsi həyatı ilə Azərbaycanla sıx bağlı olmuşdur. Təəssüf ki, XX əsrin 30-cu illərində İ.Qaspiralı ideyalarından təşvişə düşən sovet rejim və

* Doç.Dr. Naxçıvan Dövlət Universiteti.

ideologiyası onu «pantürkist», «panislamist» damğaları ilə düşmən elan etmiş, məzarını da dağıtmışdı. Sovet təbliğat maşını İ.Qaspiralı irsini gözdən salmaq üçün canfəşanlıq edəndə, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz XX əsrin əvvəllərindəki xalq xadimlərindən fərqli olaraq, sovet dövrü bəzi Azərbaycan ziyalılarının «söyən» ansamblıda səsi daha gur gəlirdi. İ.Qaspiralını «mürtəce», «millətçi», «pantürkist», «panislamist» adı ilə insanların hafizəsindən, tarixin səhifələrindən silib atmaq istəyirdilər. Lakin Sovet imperiyasının süqutundan sonra İ.Qaspiralı ideyaları öz gücünü, qüdrətini bir daha nümayiş etdirdi, ədalətsizliyin, haqsızlığın üzərində qələbə çaldı və məğlubedilməzliyini, həmişəyaşarlığını bir daha təsdiq etdi.

Türk xalqlarının maariflənməsində mədəni inqilab edən böyük mütəfəkkir İsmayıl bəy Qaspiralı xalqa xidməti əsas tutub ömrünün otuz ilini onların savadlanmasına və biliklərə yiyələnməsinə həsr etmişdir. Dil problemi İ.Qaspiralı yaradıcılığının qida mənbəyidir, onun təməlini təşkil edir. Publisistika, ədəbi mətbu fəaliyyətinin bütün mərhələlərində dil məsələsini gündəlikdə diqqətlə saxlayan İ. Qaspiralı bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, onu kompleks halda dəyərləndirmiş və dili millətin "ən böyük və ən birinci sərmayəsi" kimi qiymətləndirmişdir. Hələ "Tərcüman" nəşrə başlamazdan bir müddət əvvəl 1880-1881-ci illərdə qələmə aldığı "Bağçasaray məktubları" və "Rusiya müsəlmanları" adlı əsərində İ.Qaspiralı Rusiya müsəlmanlarının həyat tərzi, təhsili, məşğuliyyəti, rus xalqı və iqtidarı ilə münasibətləri haqqında fikir və düşüncələrini qələmə alır, yeri gəldikcə həmin məsələləri kitab, mütaliə, məktəb, təhsil və dil problemləri ilə məharətlə əlaqələndirirdi. Savadsızlıq və cahilliyin müsəlmanları tez-tez nöqsanlara sürüklədiyi fikirində olan müəllif bacarıqlı müəllimin uşaqlara anladığı dildən danışaraq tədriclə səviyyələrinin yüksəldikləri kimi, idarə edənlər və idarə olunanlar arasındakı əlaqənin təməlinə də bu sistemin tətbiqini lazımlı hesab edir və bunu Qafqazı idarə edənlərin yaxşı başa düşdüyünü və Tiflisdə tatar dilində "Ziyayi-Qafqaziyyə" adlı qəzetin nəşrini anlayışla qarşıladıqların yazır. ("Bağçasaray məktubları")

Dinin, dilin və elmin əziz və müqəddəs olduğunu söyləyən İ.Qaspiralı bunlar barədə "nə qədər yazılsa, nə qədər danışılarsa yenə azdır" - deyər və bu problemin ciddi və hərtərəfli müzakirəyə möhtac olduğunu vurğulayır və yazır: "Din birliyi necə müqəddəs bir işdirsə, ədəbi dili birləşdirmək də tərəqqi üçün bir o qədər mühümdür". İndiyədək bu yolda bu məqsəd üçün çalışdığını, mübrizə apardığını

yazan İ.Qapıralı bundan sonra sözü keçsə də, keçməsə də, ömrü yetsə də, yetməsə də bu ideya uğrunda mücadilə edəcəyini gizlətmir. Hər dəfə dil probleminə müxtəlif aspektlərdən, üslub -forma baxımından da fərqli toxunan İ.Qapıralı eyni mövzu ilə həm oxucusunun, həm də problemi gündəlikdə saxlamağa, həm də onun həllinin vacibliyini vurğulamağa nail olur. "Dilsiz adam nədrisə, ədəbi və ümumi dili olmayan millət də tamamilə odur" - "Can, ya da dil məsələsi" (22 yanvar 1908, №5; 25 yanvar, №6) adlı məqaləsini bu mülahizə ilə başlayan müəllif millətin gələcəyinin təminatçısının da mal-pul yox, məhz ədəbi dilin olduğunu qənaətindədir.

İsmayıl Qasıralı dil və ortaq dil uğrunda bir neçə cəbhədə mücadilə aparırdı.

- Ortaq dil ideyasını qısqançlıqla qarşılayan ziyalılarla;
- Ortaq dilin car hökumətinə qarşı ehtiyat edən məmurlar, milyonerlər, mühərrirlər, qəzetlər rus şovinistləri ilə;
- Dildə əlifbada hər cür islahatlara qarşı çıxan yalançı din xadimləri, cəhalət aşıqları ilə;
- Özünün təbirincə desək, din duyğusunu, dili heç nə dərəcəsinə görə "moda qurbanları" ilə;

"Dil məsələsi yalnız bir ədəbi məsələ deyildir. Bəlkə daha çox ictimai, siyasi məsələdir" – fikrində olan (Bizim mətbuat) İ.Qasıralı Dumadakı müsəlman millət vəkillərinin bir-biri ilə rusca danışdıqlarına görə "Tərcüman" qəzetinin narahat olduğunu "Rossiya" qəzetinin öz oxucularına həyəcanla çatdırıldığını və bununla da hələ köhnə fikirlərlə, keçmişlə yaşadıqlarını tənqid edir.

Yazır ki, Türk şivələri "Rossiya"nın zənn etdiyi kimi bir-birinə uzaq dillər deyillər, digər tərəfdən millət vəkillərinin bir-biri ilə nəinki rus, hətta fransız, yaxud ingilis dilində danışması yox, hamısının Türk oğlu Türk olduğu halda, ana dillərində yaxşı danışa bilmədiklərinə təəssüflənirik. İstedadlı publisist özünəməxsus cəsarətlə üzünü "Rossiya"ya tutur: "Türk şivələrini bir-birindən başqa dil, Türk tayfalarını bir-birinə başqa millət kimi göstərmək, təfir qəçilərin, bölücülərin məsləyidir. "Tərcüman"ın nəzəri və məsləyi başqa idi, başqadır və başqa olacaqdır. Gülünə "Tərcüman" qəzeti yox, "Rossiya" qəzetidir, çünki keçmişlə yaşayır". ("Rossiya" qəzetinə cavab)

İsmayıl Qasıralı dil məsələsinə biganə yanaşanlara, ona inanmayanlara, doğma dilə biganə münasibət bəsləyən yazıçılara, millət vəkillərinə də qarşı amansızdır: "Heç kim bilməsə də, sevgili mühərrir dostların bilməmiş deyildir ki, adı olmayanın özü də

olmaz” – söyləyən İsmayıl Qaspiralı slavyanlar, rus, kazak, xaxol olduğu kimi, türklər də “Kazan türkləri”, “Kırım və Qafqaz türkləri”, “Anadolu türkləri”, “Sibir türkləri”, “Kaşqar türkləri”...dir, elə beləcə də deyilsə, yazılsa olmazmı? – deyə sual edir. Sonra Türk dilində danışan xalqların lüğətlərindən sitatlar gətirərək onların əslində eyni kökdən olduğunu açıq-aydın göstərir və məqaləsini millətlərin tərəqqisinin, ad-san çıxarmasının əsas səbəbinin - ədəbiyyatın, ədəbi dilin sayəsində mümkün olduğu fikri ilə tamamlayır (Rəfiqlərimə açıq məktub). “Can alıb can verəcək məsələ” adlı məqalə həm məzmun, həm idey, həm də kompozisiya baxımından diqqəti çəkir. Müəllif “Yıldız” qəzetində dərc edilmiş “Dumadan millət vəkillərinin dili” adlı məqalədən sitat gətirir. Kazanlı, daşkəndli, qafqazlı, urfalı, kırımlı... – hər kəs öz şivəsinə üstünlük verir və bu dildə danışmağı təklif edir. Rusdillilər kəkələyir, sosialistlər dilin, ədəbiyyatın burjuaziyaya aid olduğunu, onlara torpaq, aş və hüriyyət lazım olduğunu bildirir. “Tərcüman”ın mövqeyi, inancı dəyişməzdir: Gələcəyimizə sədd çəkmiş və şəxsən bir şey varsa, o da dilsizlikdir! Qaspiralının başladığı və İlminkinin təhlükəli bir proses kimi qələmə verdiyi «ortağ dil» ideyası Kazanda olduğu kimi Azərbaycanda da böyük əks-səda doğurmuşdur. 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan əbədi dili ilə bağlı mübahisələrin olduğu məlumdur: Osmanlı Türk ədəbi dilindən istifadə edənlərlə xalq danışığı dilindən yararlanaraq yeni bir ədəbi dil yaratmaq istəyənlər arasında şiddətli münaqişələr olmuşdur. Hələ 1876-cı ildə H.Zərdabi «Əkinçi» qəzetində (№ 14) türkcənin ümumiləşdirilməsi təklifini irəli sürmüşdür. Osmanlı Türk ədəbi dilini müdafiə edənlər Əli bəy Hüseynzadənin «Füyuzat», «Şəlalə» və «Dirilik» məcmuələrində fəaliyyət göstərdilər. 1920-ci illərdə Türkiyə ədəbi dili Azərbaycanda artıq təhsil dili kimi qəbul edilmişdi. Hər millətin öz dili, öz duyğusu, öz diləyi, öz diriliyi olmadan yaşamayacağını hər kəsdən əvvəl İsmayıl bəy dərk etmişdir. Mərhum hər milləti milli dinə, milli ədəbiyyata və maarifə, milli həyata malik olmalarını bütün ömrü boyu tələq etmişdir. Özü irqən Türk olduğundan təbii olaraq Türk millətpərvərliyini meydana sürmüş və türklərə «bir dil, bir fikir, bir iş» gərəkliyini bir qayə olaraq qəbul etmişdir. Dahi İsmayıl bəy Qaspiralının zamanın. İ.Qaspiralı müsəlmanların tərəqqisi üçün öz dillərində yazılı sözün olmasını bu problemin həlli üçün yararlı, zəruri vasitə hesab edirdi. O, təəccüb və təəssüflə sual edirdi ki, hansı səbəbə görə müsəlman əhalisinin məskunlaşdığı quberniya və vilayətlərində yerli və mərkəzi hökumətin qərar, qanunları yerli xalqın dilinə tərcümə edilməsin, nəşr olunmasın? Müxtəlif fərman və sənədlərin, eləcə də elan və reklamların yerli məmurlarda saxlanılmasının nə faydası? Uşaqlarla öz dilində danışmaqla onların səviyyəsini qaldırmaq mümkündür. İdarə edənlərlə idarə olunanlar arasında da eyni sistem tətbiq olunmalıdır. İ.Qaspiralı

bunun vacibliyini yaxşı anlayan Qafqaz idarəçilərinin təcrübəsini təqdir edir və göstərir ki, onlar «Tiflisdə tatarca «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetinin nəşrini anlayışla qarşılamışlar».Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələ Moskvada ikən öz üzərində qatı rus şovinizminin ilk zərbələrini hiss edən İ.Qaspiralı istər publisistik, istərsə bədii əsərlərində düşüncələrini bir qədər ehtiyatla, belə demək mümkünsə, rus təbəəsi mövqeyindən qələmə alsada, rus şovinizminə kəskin nifrət yazıların ruhundan duyulur,bəzən isə ayrı-ayrı məmurların timsalında olsa da, açıq-aşkar rus təzyiqinə, müstəmləkəçilik siyasətinə, işğalına qarşı çıxır, mənsub olduğu millətin nə öz tarixinə, nə də gələcəyə layiq həyat və düşüncə tərzinə uyğun yaşamadığını kədərlə yazırdı. Tarixi şərait İ.Qaspiralıya bir yolu diqtə edirdi: xalqı maarifləndirmək yolu ilə ayıltmaq, sonrakı mərhələdə yeni vəzifələr ortaya çıxacaq sınağından çıxmış «Dildə, fikirdə və işdə birlik» çağırışının dərin və ölməz mənasını bu gün biz türklər daha yaxından anlamağa başlamışıq... İsmayıl bəy sanki millətinə səslənmişdir: ey Türk, ayıl,tərpən, özünə gəl və bil ki, dildə birliyin olmasa, fikirdə birliyin olmayacaq, fikirdə birliyin olmasa, işdə birliyin olmayacaq və məhv olacaqsan.

Ədəbiyyat Siyahısı

- Azərbaycan mühacirəti (Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001,344 səh.).
Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar (Bakı, «Əbilov Zeynalov və qardaşları» nəşriyyatı, 2001, 308 səh.).
Azərbaycan mühacirət mətbuatı, I hissə (Bakı, «QAPP Poliqraf» nəşriyyatı, 2002, 158 səh.).
Deyilən söz yadigârdır (Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003, 78 səh.).
Azərbaycan mühacirət mətbuatı, II hissə (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2003, 258 səh.).
İlyas Əfəndiyevin publisistikası (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005, 68 səh.).
«Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921- 1991) (Bakı, «CBS» nəşriyyatı, 2005, 528 səh.).
Abid Tahirli “Bütün türklərin tərcümanı” (Bakı, 2011, 239 səh) .